نگاهی به عملکرد طرح اصلاح ساختار چای در ساماندهی صنعت چای کشور*

آسیه قاسمی**

طرح اصلاح ساختار چای به‌عنوان یک سیاست انتقال و واگذاری امور بازرگانی و تولید چای به بخشهای غیردولتی است که به دنبال اجرای سیاستهای کاهش و رفع انحصار دولت، افزایش کیفیت، رقابتی‌کردن تولید داخل، ایجاد زمینه‌های انتقال مجدد تقاضای جامعه برای چای تولید شده در داخل کشور و نظایرآن در قالب ماده ۲۹ قانون برنامه سوم به اجرا درآمد. بررسی نتایج حاصل از اجرای طرح، نشان‌دهنده آن است که اهداف قانون‌گذار به طور کامل تحقق نیافته است و این طرح در راستای برنامه‌های افزایش مشارکت بخش‌های غیردولتی ناموفق بوده است. فقدان واقع‌نگری در هنگام تدوین اهداف و ابزارهای اجرایی و بی‌توجهی به واقعیتهای بازدارنده ساختار کشت و تولید چای را می‌توان از مهم‌ترین دلایل این ناکامی برشمرد.

واژه‌های کلیدی: اصلاح ساختار، بهبود، قاچاق، زمان پیش‌بینی شده، طرح اصلاح ساختار چای

۱. مقدمه

کشت و صنعت چای به‌دلیل کارکردهای مؤثر اقتصادی و اجتماعی آن در مناطق چای‌خیز، همچنین از نظر شاخصهای کلان اقتصاد کشور حائز اهمیت است. گستردگی فرهنگ نوشیدن چای و مصرف سرانه‌ای بیش از ۱/۵ کیلوگرم، ایران را در شمار ششمین کشور مصرف‌کننده این کالا درجهان قرار داده است. چالشهای ساختاری موجود در صنعت چای کشور که در یک بستر صد ساله شکل‌گرفته‌اند، در عمل، ادامه چای‌کاری را به بن‌بست رسانده و ضرورت اصلاح ساختار آن در اواخر دهه ۱۳۷۰ اجتناب‌ناپذیر شد. این چالشها به همراه رویکرد اصلاحات ساختاری در امور اقتصادی موجب اجرای طرح اصلاح ساختار چای در قالب ماده ۲۹ قانون برنامه سوم توسعه شد.

---

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان "ارزیابی عملکرد طرح اصلاح ساختار چای در ساماندهی صنعت چای کشور و شناسایی موانع و مشکلات اجرایی آن" است که در معاونت اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی انجام شده است.

** کارشناس ارشد اقتصاد

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

۲. نگاهی به روند تحولات صنعت چای کشور

با توجه به شرایط آب و هوایی ویژه برای کشت چای، هم اکنون بخشی از مناطق شمال کشور در محدوده طوالش در استان گیلان تا نزدیکی چالوس در استان مازندران، در سطحی به وسعت ۳۴/۶ هزار هکتار به کشت چای اختصاص دارد. بیش از ۸۷ درصد باغ‌های چای دراستان گیلان و بقیه در منطقه کوچکی از غرب مازندران در رامسر و تنکابن پراکنده است.

اولین باغهای چای در ایران با تلاشهای محمد میرزا ملقب به کاشف السلطنه در سال ۱۲۸۰ در لاهیجان احداث شد. پس از گسترش کشت چای، اولین واحد صنعتی فرآوری این محصول به نام بنگاه خرید برگ سبز چای در سال ۱۳۰۹ تأسیس شد. نخستین مداخله دولت در امور چای با پرداخت مساعده به کشاورزان از سال ۱۳۲۰ آغاز و دخالت رسمی و مستقیم آن از سال ۱۳۳۷ با تأسیس سازمان چای با هدف حمایت از تولید، مصرف‌کنندگان و سیاست‌گذاری در امور بازرگانی و تولید شروع شد. سیاستهای دولت به‌ویژه درامور بازرگانی با ممنوعیت فعالیت بخش خصوصی در امر واردات در سال ۱۳۵۹ و سپس با اصلاح اساسنامه سازمان چای در سال ۱۳۶۲، موجب برقراری انحصار کامل در این فعالیت شد. به این ترتیب صرف‌نظر از تولید کشاورزی که دراختیار بخش خصوصی بود، تولید صنعتی و بازرگانی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در انحصار دولت قرار گرفت. به‌طوری که علاوه بر امور صادرات، واردات، توزیع، قیمت‌گذاری و سایر امور، تمامی کارخانه‌های فعال منطقه به شیوه کارمزدی، دولتی یا به شکل طرف قرارداد با دولت فعالیت می‌کردند.

برگ سبز نیز درچارچوب سیاست قیمت‌گذاری تضمینی از کشاورزان خریداری می‌شد. چای مورد نیاز کشور با ترکیب ۶۰ درصد چای داخلی و ۴۰ درصد چای وارداتی تأمین شده و توسط شبکه‌های دولتی درسراسر کشور توزیع می‌شد. در این شرایط غیررقابتی، مشکلات و تنگناهای صنعت چای عمیق‌تر شده و انگیزه بهبود کیفیت از سوی چای‌کاران و کارخانه‌داران به‌منظور عرضه برگ سبز استاندارد و فراوری چای مرغوب مخدوش شد. از سوی دیگر رویکرد بازرگانی سازمان چای که زیر نظر وزارت بازرگانی قرار داشت و عدم تلاش لازم در امور زراعی و صنعتی و غفلت از رفع چالشهای کشاورزی و صنعتی آن به همراه گسترده شدن نارساییهای ساختاری نظیر کوچک شدن قطعات بهره‌برداری به‌علت قانون ارث و جایگزین نکردن بوته‌ها موجب کاهش کیفیت محصول چای شد.

با شدت یافتن این وضع، در سال ۱۳۶۸ وظایف سازمان چای در امور تولیدی به وزارت کشاورزی وقت، انتقال پیدا کرد. این امر به دوگانگی در مدیریت چای کشور منتهی شده و تصمیم گرفته شد تا با انتقال وظایف بازرگانی نیز به وزارت کشاورزی، تمامی امور مربوط به چای اعم از تولید و بازرگانی، زیر نظر یک متولی قرار گیرد. پس از این انتقال و تلاش سازمان چای البته با مدیریت وزارت کشاورزی و با رویکرد افزایش کمّی تولید این محصول، به‌رغم ثابت ماندن همه متغیرهای اثرگذار، عملکرد سازمان به

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

بهای کاهش کیفیت محصول چای افزایش یافت. با وجود تمامی تلاشهای سازمان در بهبود وضع کشت و صنعت چای کشور طی یک دوره ۴۰ ساله و سعی در سامان دادن به این فعالیت درچارچوب اهداف تعیین شده، به‌دلیل نبودِ اجماع نظر سیاستگذاران در تعیین وظایف و مسئولیتهای مربوط به آن، تغییرات مکرر مدیریتی به همراه انتقال وظایف از حیطه قوانین یک وزارتخانه به وزارتخانه دیگر، اقدامات صورت گرفته نتوانست تنگناهای عرصه‌های تولید و بازرگانی را به‌گونه‌ای مؤثر سامان بخشد. از این‌رو مدیریت سازمان چای از زمان تأسیس تا پیش از اجرای طرح اصلاح ساختار، حدود هشت بار با تغییرات اساسی در اهداف و اساسنامه روبه‌رو شد.

۳. ویژگیهای نظام تولیدکشاورزی چای

علاوه بر نارساییهای نظام مدیریت در صنعت چای و انحصار دولت که محدودیتهای قابل توجهی به این فعالیت تحمیل کرد، ساختار کشاورزی نیز یکی از دلایل به بن بست رسیدن این صنعت است. از ویژگیهای اساسی این ساختار، نظام خرده مالکی و دهقانی است و کوچکی واحدهای بهره‌برداری و پراکندگی قطعات از دیگر مؤلفه‌های آن نظام است.

در حال حاضر بیش از ۷۴ درصد باغهای چای در اراضی کمتر از یک هکتار واقع شده و باغهای بیش از پنج هکتار فقط هفت درصد از کل باغها را تشکیل می‌دهد. به‌طورکلی حدود ۹۳ درصد از اراضی چای‌کاری ایران در باغهایی با وسعت کمتر از پنج هکتار پراکنده‌اند[۱]. در سه منطقه لاهیجان، لنگرود و رودسر که از مراکز اصلی و مهم تولید چای در کشور است، شدت این ویژگیها افزایش می‌یابد. در این مناطق به‌طور متوسط وسعت بیش از ۹۵ درصد باغها کمتر از پنج هکتار است. شیوه‌های خرده مالکی و دهقانی حاکم برکشت چای ایران بنا به ماهیت خود از ویژگیهایی نظیر پراکندگی باغها، سنتی بودن شیوه‌های کشت، تمایل نداشتن و ناتوانی کشاورزان به یکپارچه‌سازی و پذیرش شیوه‌های نوین، بازدهی نازل عوامل تولید و انباشت اندک سرمایه برخوردارهستند. این نظام همچنین از ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فنی فعالیتهای کشاورزی را با محدودیتهایی روبه‌رو کرده و مزیتهای تولید را کاهش می‌دهد. بازدهی کم عوامل تولید، پایین بودن درآمد سرانه، دشواری انباشت و جذب سرمایه و پس‌انداز، محدودیت گسترش و توسعه فرایندهای تکمیلی از مهم‌ترین پیامدهای اقتصادی آن است.

محدودیتهای حاصل از ساختار نظام دهقانی موجب محدودیت در به‌کارگیری قابلیتهای ماشین‌آلات و ابزار پیشرفته با توجه به وضع جغرافیایی منطقه می‌شود. از نظرجغرافیایی بیش از ۶۹ درصد از اراضی چای‌کاری ایران، درنواحی کوهپایه‌ای- با شیب ۱۰ درجه قرار دارد. در سه منطقه مهم تولید (لاهیجان،

---

۱. سازمان چای کشور(۱۳۸۲)، *مدیریت طرح و توسعه*.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

رودسر و لنگرود) بیش از ۷۰ درصد از باغها نیز در نواحی با شیب بیش از ۳۰ درجه پراکنده اند[۱]. این وضع علاوه بر تشدید افزایش فرسایش خاک، امکان کاربرد ماشین‌آلات درمراحل مختلف به‌ویژه حمل برگ سبز به کارخانه‌ها را محدود می کند.

جدول شماره ۱. پراکندگی جغرافیایی باغهای چای به تفکیک جلگه و کوهپایه در مناطق پنج‌گانه

هزار هکتار- درصد

	مناطق جلگه‌ای (دشت)		مناطق کوهپایه	
	وسعت	سهم از منطقه	وسعت	سهم از منطقه
رشت	۲/۳	۴۴	۲/۹	۵۵/۸
لاهیجان	۲	۲۵/۶	۵/۸	۷۴/۳
لنگرود	۰/۸	۱۴	۴/۷	۸۶
رودسر	۳/۷	۲۹/۸	۸/۷	۷۰/۲
تنکابن	۱/۵	۴۱/۷	۲/۲	۶۱/۱
جمع (متوسط درصد)	۱۰/۳	۳۱	۲۴/۳	۶۹

مأخذ: محاسبه شده بر اساس آمار سازمان چای کشور (۱۳۸۲)، *مدیریت طرح و توسعه*.

جدول شماره ۲. توزیع مالکیت (وسعت) باغهای چای به تفکیک مناطق پنج‌گانه درصد

عنوان	کمتر از یک هکتار	۱ تا ۵ هکتار	بیش از ۵ هکتار
رشت	۶۴/۲	۱۸/۱	۱۷/۷
لاهیجان	۸۰/۱	۱۵/۵	۳/۵
لنگرود	۷۵	۲۰	۵
رودسر	۷۰/۵	۲۶/۵	۳
تنکابن	۷۹/۵	۱۴/۵	۶
متوسط	۷۴	۱۹	۷

مأخذ: محاسبه شده براساس آمار سازمان چای کشور (۱۳۸۲)، *مدیریت طرح و توسعه*.

از دیگر ویژگیهای منطقه چای‌خیز، نبودِ شرایط کاملاً مساعد برای این فعالیت است. متوسط بارش سالیانه در منطقه حدود ۱۲۰۰ میلی متر است که تنها ۳۰ درصد آن در ماههای اردیبهشت تا مهر که مصادف با بالاترین میزان فعالیت حیاتی بوته است انجام می‌شود. این وضع با توجه به دمای زیاد هوا در تابستان، از طریق کم آبی و تبخیر، ضمن کوتاه شدن طول دوره بهره‌برداری برکیفیت و کمّیت محصول نیز مؤثر است.

بوته چای مهم‌ترین مؤلفه اثرگذار بر کمیت و کیفیت محصول است و هیچ یک از عوامل دیگر به اندازه آن در تغییرات کمّی و کیفی چای مؤثر نیست. بوته چای در ایران از اختلاط دو نوع چای آسامی و چینی بوده و به‌دلیل اختلاط، ویژگیهای کامل هیچ یک از انواع اصلی آن را ندارد و از نظرکیفیت، رنگ و

۱. سازمان چای کشور (۱۳۸۲)، *مدیریت طرح و توسعه*.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

عطر بین دو نوع چینی و آسامی است. این امر به همراه روش ازدیاد بوته‌ها (روش بذری) که گیاه صفات و مشخصات پایه مادری را ندارد از چالشهای اساسی چای‌کاری درکشور است.

۴. نظام صنعتی تولید چای

با گسترش چای‌کاری درکشور و کافی نبودن روشهای فراوری این محصول، اولین کارخانه چای در سال ۱۳۰۹ در تنکابن احداث شد. هم اکنون بیش از ۱۷۴ کارخانه در سطح منطقه چای‌خیز فعال است. با توجه به مرکز ثقل تولید چای در استان گیلان، ۹۲ در صد این واحدها در این استان پراکنده اند. از ویژگیهای این واحدها پراکنش نامناسب آنها با توجه به پراکندگی باغهاست و از این نظر فقط دو منطقه لاهیجان و لنگرود از وضع مطلوبی برخوردارند. علاوه بر این قدمت ۵۰ درصد از کارخانه‌ها بیش از ۳۰ سال است که این امر نشان‌دهندهٔ عقب ماندن از فن‌آوری جدید و نبودِ استانداردهای لازم در مراحل مختلف عمل‌آوری برگ سبز است.

جدول شماره ۳. پراکندگی منطقه‌ای کارخانه‌های چای‌سازی به تفکیک مناطق پنج‌گانه

عنوان	تعداد کارخانه‌ها	سهم از کل (درصد)	ظرفیت اسمی روزانه (تن)	سهم منطقه از کل سطح زیرکشت (درصد)
رشت	۱۹	۱۰/۹	۳۷۸/۵	۱۷/۵
لاهیجان	۴۹	۲۸/۲	۹۷۷/۷	۲۴/۵
لنگرود	۳۰	۱۷/۲	۶۳۸/۶	۱۷/۳
رودسر	۶۳	۳۶/۲	۱۴۱۶/۵	۲۸/۴
تنکابن	۱۳	۷/۵	۲۷۴/۲	۱۲/۳
جمع	۱۷۴	۱۰۰	۳۶۹۴/۵	۱۰۰

مأخذ: سازمان چای کشور(۱۳۸۲)، *مدیریت طرح و توسعه*.

۵. مقایسه تطبیقی نظامهای بهره‌برداری و بازرگانی چای در جهان

با توجه به شرایط ویژه آب و هوایی مورد نیاز چای، این گیاه در مناطق گرمسیر و نیمه گرمسیر که توأم با رطوبت و بارندگی مناسب و خاکهای اسیدی است، در نواحی وسیعی از جهان از گرجستان تا آرژانتین به عمل می‌آید و حدود ۲/۴ میلیون هکتار از اراضی این مناطق به کشت چای اختصاص دارد. مهم‌ترین تولیدکنندگان این محصول به‌ترتیب هند، چین و سری‌لانکا هستند.

در هند مدیریت حاکم بر ساختار صنعت چای از نوع مجتمع بوده و تمامی عملیات تولید، برداشت، عمل‌آوری، توزیع و فروش محصول توسط شرکتهای بزرگ انجام می‌شود. شرایط بسیار مساعد آب و هوایی در هند بهره‌برداری از بوته‌ها را در تمامی ماههای سال امکان‌پذیر کرده است. در حال حاضر بیش از ۱۸ درصد سطح زیر کشت و ۲۷/۶ درصد تولید جهان در اختیار این کشور است.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

چین به‌عنوان پایگاه اصلی تولید چای بیش از ۳۷ درصد سطح زیرکشت این محصول را به‌خود اختصاص داده و حدود ۲۴ درصد تولید نیز در اختیار این کشور است. سری‌لانکا نیز به‌عنوان سومین کشور مهم تولیدکننده چای از شرایط مساعد جوی برخوردار و نظام حاکم بر مدیریت امور این محصول به‌صورت مجتمع های بزرگ است.

بررسی مبادلات جهانی چای نشان می‌دهد، صادرکنندگان طی سالهای ۲۰۰۳-۱۹۹۰ به طور متوسط بیش از ۱۲۷۹/۵ هزار تن چای به ارزش ۲۸۱۸ میلیون دلار به بازارهای جهانی صادر کرده‌اند. سهم ۱۰ کشور بزرگ صادرکننده این محصول طی دوره یاد شده حدود ۸۳ درصد است. قاره آسیا به‌عنوان مرکز مهم تولید این محصول ۵۸ درصد صادرات را به‌خود اختصاص داده است. سری لانکا، کنیا، چین و هند بزرگترین صادرکنندگان چای در جهان به شمار می‌آیند. به طور کلی از مجموع تولید چای در جهان کمتر از ۴۶ درصد آن در جریان صادرات قرار گرفته و تولیدکنندگان سهم بیشتری از تولید را خود، مصرف می‌کنند.

بزرگترین واردکنندگان چای طی سالهای ۲۰۰۳-۱۹۹۰ کشورهای توسعه یافته با سهمی بیش از ۵۶ درصد از کل واردات جهانی بوده‌اند. در بین این کشورها، کشورهای اروپای غربی نقش قابل توجهی در شکل‌گیری مبادلات جهانی این کالا ایفا می‌کنند. انگلستان به‌عنوان بزرگترین واردکننده و پس از آن روسیه، پاکستان، آمریکا و مصر از مهم‌ترین کشورهای واردکننده چای به‌شمار می‌آیند[۱]. سهم ایران از کل واردات جهان (واردات رسمی) طی ۱۴ سال مورد بررسی حدود شش درصد بوده است.

۶. مروری بر چگونگی شکل‌گیری طرح اصلاح ساختار چای

نارسایی در عملکرد صنعت چای کشور به‌ویژه از سال ۱۳۶۲ با به انحصار درآمدن کامل آن، گسترش ابعاد منفی مدیریت انحصاری و نبودِ فضای رقابتی به همراه موانع فنی وساختاری در عرصه‌های تولید کشاورزی و صنعتی به کاهش روزافزون کیفیت چای تولید شده در داخل منتهی شد. با شروع دهه ۱۳۷۰ و پس از افزایش کمّی تولید داخلی، سهمیه ارزی سازمان به منظور واردات کاهش یافت و این امر به همراه اختصاص ندادن یارانه مصوب به سازمان موجب کاهش واردات شد. از آنجایی که قسمتی از منابع مالی سازمان از فروش چای وارداتی تأمین می‌شد، با قطع سهمیه ارزی و واردات در سال ۱۳۷۳، نظام مالی سازمان با کمبود نقدینگی مواجه شد و بازپرداخت تسهیلات دریافتی و انجام هزینه‌های جاری نظیر پرداخت بهای برگ سبز و کارمزد تبدیل برگ سبز به چای خشک به کارخانه‌ها با مشکل روبه‌رو شد.

کاهش واردات نیز سبب شد که ضریب اختلاط چای داخلی وخارجی از ۴۰ درصد چای خارجی به پنج درصد کاهش یابد. تغییر این ضریب موجب کاهش بیش از پیش کیفیت چای شده و در نتیجه تقاضای

۱. سایت اینترنتی سازمان خواربارجهانی (فائو)www. fao. org ، آمار سالهای مختلف.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

مصرف‌کننده که ذائقه آن با چای کیفی خوگرفته بود کاهش یافت. در این شرایط، فعالیت بخش خصوصی در امر واردات بدون انتقال ارز پس از ۱۴ سال ممنوعیت در سال ۱۳۷۳ آزاد شد. با ورود مقادیر قابل توجهی چای خارجی از طریق مجوزهای صادر شده از سوی سازمان و همچنین از راههای غیررسمی، موجودی چای خارجی در بازار وامکان دسترسی مصرف‌کنندگان به آن افزایش یافت. ناکامی سازمان در فروش چای از سال ۱۳۷۵ تشدید و از همین سال نقطه عطف ورود غیررسمی آن به داخل شروع و مقادیر قابل توجهی از تولید سالیانه در انبارها انباشته شد. به این ترتیب بازار چای کشور علاوه بر مشکلات موجود در معرض پدیده مخرب قاچاق قرار گرفت. در سال ۱۳۷۸ (یک سال پیش از اجرای طرح اصلاح ساختار) موجودی چای تولید شده در داخل کشور بیش از ۷۵ هزار تن بود و قسمت بیشتری از مصرف ۹۰ هزار تنی کشور از چای قاچاق تأمین می‌شد.

قاچاق کالاها به ویژه اقلام مصرفی به‌طور عام و چای به‌طور خاص به‌دلیل ماهیت آن، صرف نظر از پیامدهای بهداشتی، از طریق اثرگذاری بر الگوی مصرف جامعه و انحراف این الگو، آثار نامطلوبی بر تولید داخلی داشته و گاهی با ایجاد رقابت فشرده، شرایط غیرقابل‌تحملی را به تولیدکنندگان داخلی تحمیل می‌کند. وجود موانع غیرتعرفه‌ای (ممنوعیت واردات) در سالهای پیش از ۱۳۷۳ و واردات مشروط به مجوز در سالهای پس از آن، وجود بازار مصرف بالفعل قابل اطمینان همراه با رشد جمعیت، گستردگی مرزهای زمینی، سوء استفاده‌ها و رانتهای حاصل از انحصار دولتی، تغییر سیاست عرضه چای مخلوط، کاهش کیفیت چای تولید داخل و در نتیجه وجود سود سرشار را می توان از مهم‌ترین دلایل گستردگی ابعاد و دامنه قاچاق چای در سالهای اخیر برشمرد. هزینه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی این عملکرد که با افزایش روند انباشت چای داخلی، ورود روزافزون قاچاق، مشکلات تولیدکنندگان وکارخانه‌داران، بحران مالی سازمان چای کشور و نظایر آن همراه بود و جهت‌گیری سیاستهای برنامه دوم توسعه و تداوم آن در برنامه سوم برای لغو انحصارات دولتی، رقابتی کردن امور، حذف یارانه‌ها و واقعی‌کردن هزینه‌ها، مبنایی برای تغییر و اصلاح نظام بهره برداری موجود شد. از این‌رو سازمان برنامه و بودجه وقت با بررسی مشکلات و مسائل چای، پیشنهادهایی مبنی بر اصلاح وضع صنعت چای و واگذاری تولید و بازرگانی آن به بخش خصوصی را ارائه کرد. پس از موافقت با اصول کلی اصلاحات، ابلاغیه شماره ۳۴/۴۲۰ شورای اقتصاد مبنی بر اصلاح ساختار صنعت چای کشور برای اجرا، عملی شد. مهم‌ترین مؤلفه مصوبه نُه ماده‌ای شورای اقتصاد، تغییرشرایط و شیوه خرید، عرضه و حمایت از کارخانه‌های چای‌سازی به سه روش مورد قرارداد، تحت نظارت و به‌صورت آزاد بود.

همزمانی ابلاغ مصوبه شورای اقتصاد برای اصلاح ساختار چای کشور با قانون برنامه سوم موجب تدوین ماده ۲۹ این قانون در فصل تنظیم انحصارات و رقابتی کردن فعالیتها برای واگذاری فعالیتهای بازرگانی و تولیدی سازمان چای به بخش غیردولتی شد. به موجب آیین نامه اجرایی این قانون، دولت

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

موظف شد نسبت به حذف انحصار خرید برگ سبز چای و واگذاری فعالیتهای مربوط به خرید و تبدیل آن و امور بازرگانی اقدام کند. همچنین کارخانه‌ها موظف شدند از ابتدای برنامه سوم به‌طور مستقیم نسبت به خرید برگ سبز چای از کشاورزان و انجام عملیات چای سازی اقدام کنند. به موجب ماده ۶ این آیین نامه مقرر شد که کارخانه‌های تولید چای، خود مسئول تولید و فروش چای بوده و درصورت موفق نبودن در فروش، بنا به شرایط بازار، سازمان چای می‌تواند چای به فروش نرفته آنان را به ارزش واقعی خریداری کند.

۷. روند عملیات اجرایی طرح اصلاح ساختار

شروع سال زراعی ۱۳۷۹ همزمان با شروع اجرای طرح اصلاح ساختار بود. به موجب این طرح مقرر شد که کارخانه‌های طرف قرارداد با سازمان و کارخانه‌های آزاد، طی یک دوره پنج ساله تبدیل به واحدهایی شوند که به‌طور مستقل اقدام به خرید برگ سبز و تبدیل و فروش چای می‌کنند. بسیاری از کارخانه‌ها در اولین مراحل اجرا بدون توجه به زمان‌بندی تعیین شده، به خرید برگ سبز و تبدیل آن به چای خشک اقدام کردند و طرح، بدون توجه به دوره زمان‌بندی در اولین سال برنامه به اجرا درآمد.

با اجرای طرح و تغییر نظام قبلی مبنی بر اجبار دولت در خرید برگ سبز و چای خشک به شیوه‌ای که در آن مسئولیت خرید برگ و فروش آن به عهده کارخانه‌دار بود، تلاش و دقت بیشتری از سوی کشاورزان در جمع‌آوری برگ سبز و نظارت و کنترل مؤثرتری از سوی کارخانه‌ها در عمل‌آوری محصول به عمل آمد و کیفیت چای خشک به میزان ۳۰-۲۵ درصد افزایش یافت[۱].

در مراحل اولیه اجرا، به‌دلیل نبودِ نظارت و کنترل کافی بر عملکرد خرید برگ سبز، پرداخت بهای آن توسط کارخانه ها و اجرای شتاب‌زده طرح، اجبار کشاورز به فروش برگ سبز به قیمتی کمتر از متوسط قیمت پایه و دریافت بهای آن با تأخیر چند ماهه به همراه وقوع خشکسالی در منطقه و الزام آنان به جمع‌آوری برگ استاندارد، موجب کاهش درآمد و توان مالی کشاورزان شد و پرداخت نکردن تسهیلات پیش‌بینی شده برای انجام عملیات زراعی زمستانه و بهسازی باغها نیز بازدهی کیفی و کمّی بوته‌ها را فراهم کرد. به‌رغم بهبود کیفی محصول چای در اولین سال اجرای طرح، به‌دلیل اشباع بازار از انواع چای خارجی (قاچاق) و نبودِ تقاضای مؤثر برای چای داخلی، بیش از ۲۴ درصد از چای تولید شده در سال ۱۳۷۹ به فروش نرفت. این امرگردش نقدینگی کارخانه‌ها را بر هم‌زده وتوان مالی آنان را برای بازپرداخت تسهیلات دریافتی کاهش داد. در نتیجه علاوه بر معوق ماندن بدهی آنها به نظام بانکی، به‌دلیل تأخیر در پرداخت بهای برگ سبز به چای‌کاران، مشکلات اجتماعی و اقتصادی نظیر اعتراضهای چای‌کاران وکاهش درآمد آنها به

۱. غازی، مولا(۱۳۸۲)، *چای، ظرفیتها، تنگناها و راه حل*، وزارت جهاد کشاورزی، معاونت برنامه ریزی و اقتصادی.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

میزان بیشتری گسترش یافت. به‌دلیل فروش نرفتن قسمتی از چای تولیدی کارخانه‌ها، فقط حدود ۸۷/۸ میلیارد ریال از ۲۴۶ میلیارد ریال تسهیلات دریافتی، بازپرداخت و باقی‌مانده به‌عنوان مانده اصل تسهیلات به سال بعد منتقل شد.

روند واردات غیرقانونی چای و اشباع بازار داخلی همچنان ادامه داشته و اجرای طرح اصلاح ساختار نه تنها نتوانست مانع جدی برای ورود غیرقانونی چای باشد، بلکه قاچاق و ناتوانی مسئولان در جلوگیری از آن به‌عنوان یک تهدید، اجرای طرح را با تنگنا مواجه کرده و بر فروش نرفتن چای داخل به شدت اثرگذار بود.

با فروش نرفتن ۵۷ درصد تولید در ۱۳۸۰، بار دیگر کارخانه‌داران موفق به بازپرداخت تسهیلات دریافتی نشده و ازکل تسهیلات کمتر از یک درصد بازپرداخت شد. از سوی دیگر با توجه به پایین بودن میزان جذب چای داخلی در بازار، شکاف بین عرضه و تقاضای حدود ۹۰ هزار تنی این کالا از محل قاچاق تأمین شد. در این سال به موجب قانون و به‌منظور جلوگیری از افزایش واردات وتشویق صادرکنندگان چای از فهرست کالاهای قابل ورود از طریق مبادلات مرزی ممنوع و معادل ۲۰ درصد ارز حاصل از صادرات، به‌صورت یارانه صادراتی، به صادرکنندگان پرداخت شد.

براساس مصوبه شورای اقتصاد و به منظور تأمین منابع مالی کارخانه‌ها و به صفر رساندن بدهی آنها به نظام بانکی مقرر شد که چای انبار شده به قیمت کارشناسی به اتحادیه کارخانه‌ها و تعاونی چای‌کاران منتقل و معادل ارزش چای واگذار شده از بدهی سازمان کاسته و به‌عنوان تعهدات خریداران تلقی شود. این انتقال به‌دلیل اختلاف نظر بین اتحادیه و تعاونی یاد شده و دشواری کسر بدهی یک دستگاه دولتی و انتقال آن به حساب بخش خصوصی از سوی نظام بانکی، متوقف ماند و در عمل از ابتدای سال ۱۳۸۲ آغاز شد. به‌طور کلی طی سه سال ۱۳۸۱-۱۳۷۹ مبلغ ۱۰۷۲/۱ میلیارد ریال اعتبار به کارخانه‌ها پرداخت شد که فقط ۹۰/۶ میلیارد ریال آن در پایان سال ۱۳۸۱ بازپرداخت و مانده بدهی آن حدود ۹۸۱/۶ میلیارد ریال بوده است. پرداخت تسهیلات اغلب با تأخیر همراه بوده و چای‌کاران پس از ۵ تا ۶ ماه موفق به دریافت بهای برگ سبز خود می شدند.

با گسترش دامنه مشکلات حاصل از اجرای طرح و فروش نرفتن بخشی از چای تولیدی و به نوعی به بن‌بست رسیدن اجرای چهار ساله آن در دستیابی به اهداف مورد نظر، به موجب مصوبه هیئت وزیران در سال ۱۳۸۳ آیین‌نامه اجرایی ماده ۲۹ قانون برنامه سوم (مصوب سال ۱۳۷۹) اصلاح شد. براساس این

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

اصلاحیه هشت ماده‌ای اعتباراتی به منظور بهبود شیوه‌های تولید، ارتقای کیفیت برگ سبز و اصلاح و بازسازی باغها به مدت پنج سال اختصاص یافت. همچنین مقرر شد واردات چای خارجی در چارچوب نظام تعرفه‌ای آزاد شده و مابه‌التفاوت به‌دست آمده از واردات چای، صرف تأمین اعتبارات یاد شده شود. سازمان چای می‌بایست تا پایان سال ۱۳۸۳ منحل و وظایف غیرحاکمیتی آن به سازمان مرکزی تعاون روستایی ایران و بخش غیردولتی انتقال یابد.

به طورکلی طی سالهای اجرای طرح حدود ۱۰۴۰ هزار تن برگ سبز و ۲۳۸/۶ هزار تن چای خشک تولید شد. حدود ۴۱/۶ هزار تن (۱۷/۴ درصد) نیز صادر و از کل تولید، ۱۳۹/۸ هزار تن (۵۵/۵ درصد) در قالب چای فروش نرفته باقی ماند. با توجه به میزان چای باقی‌مانده و مصرف کل کشور طی سالهای اجرای طرح، پر واضح است که بیشترین مقدار مصرف همچنان از انواع چای خارجی تأمین شده است. به‌عبارتی با کاهش روند فروش تولید داخل پس از کسر صادرات، اختلاف بین مصرف کل و عرضه از منابع رسمی افزایش یافته و با توجه به سهم اندک واردات بخش خصوصی، متوسط میزان چای قاچاق طی سالهای اجرای طرح را می‌توان سالیانه حدود ۷۵ هزار تن برآورد کرد. به این ترتیب سالیانه بیش از ۸۱ درصد از کل مصرف از شبکه های غیررسمی تأمین شده است.

جدول شماره ۴. وضع تولید، فروش و صادرات چای طی سالهای اجرای طرح هزار تن– درصد

سال	تولید برگ سبز	نرخ رشد	تولید چای خشک	نرخ رشد	صادرات	سهم از کل تولید	چای خشک نافروش مانده	سهم از کل تولید
۱۳۷۹	۱۹۷	-۲۹/۴	۴۵/۲	-۳۰/۸	۱۸/۵	۴۰/۹	۱۱	۲۴/۳
۱۳۸۰	۲۵۹	۳۱/۵	۵۹/۱	۳۰/۸	۹/۶	۱۶/۲	۳۳/۵	۵۶/۱
۱۳۸۱	۲۱۵	-۱۷	۴۸/۷	-۱۷/۶	۸/۵	۱۷/۵	۳۳/۵	۶۸/۷
۱۳۸۲	۲۵۲	۱۷/۲	۵۸	۱۹/۱	۵	۸/۶	۵۰/۸	۸۷/۶
۱۳۸۳	۱۱۸	-۵۳/۲	۲۷	-۵۳/۴	-	-	۱۱	۴۰/۷
جمع دوره	۱۰۴۰	--	۲۳۸/۶	--	۴۱/۶	۱۷/۴	۱۳۹/۸	۵۵/۵

مأخذ: سازمان چای کشور(۱۳۸۲)، *مدیریت طرح و توسعه*.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

جدول شماره ۵ . مقایسه تولید، واردات، چای فروش رفته، مصرف کل و چای قاچاق طی سالهای ۸۳-۱۳۷۹

هزارتن- درصد

سال	تولید	واردات	چای فروش رفته*	مصرف کل	قاچاق**	نسبت قاچاق به مصرف کل
۱۳۷۹	۴۵/۲	۳۱/۱	۱۵/۷	۸۹/۱	۶۰/۳	۶۷/۷
۱۳۸۰	۵۹/۷	--	۱۶/۶	۹۰/۹	۷۴/۳	۸۱/۷
۱۳۸۱	۴۸/۷	--	۶/۷	۹۲/۴	۸۵/۷	۹۲/۷
۱۳۸۲	۵۸	--	۲/۲	۹۳/۴	۹۱/۲	۹۷/۶
۱۳۸۳	۲۷	۱۴/۵***	۱۶	۹۴/۳	۶۴/۱	۶۸
متوسط دوره	۴۷/۶	۵/۵	۱۱/۴	۹۲	۷۵/۱	۸۱/۵

مأخذ: سازمان چای کشور (۱۳۸۲)، *مدیریت طرح و توسعه*

* ارقام چای فروش رفته حاصل جمع جبری تولید، صادرات و چای فروش نرفته است.

** مابه‌التفاوت مصرف کل با حاصل جمع چای فروش رفته و واردات به‌دست آمده است.

*** **مأخذ:** سازمان حمایت مصرف‌کنندگان و تولیدکنندگان، تا تاریخ منتهی به دی ۱۳۸۳.

۸. ارزیابی طرح اصلاح ساختار و بررسی دستاوردهای حاصل از آن

طرح اصلاح ساختار چای به‌عنوان یک برنامه انتقال و واگذاری امور بازرگانی و تولید چای به بخشهای غیردولتی و به‌دنبال عملیاتی کردن سیاستهای کاهش و رفع انحصار دولت در مورد چای و افزایش کیفیت و قابل رقابتی کردن تولید داخل، ایجاد زمینه‌های انتقال مجدد تقاضای جامعه به سمت چای تولید داخل، محدودکردن فرصتهای ورود غیررسمی، انتقال از شیوه های سنتی و انحصاری به شیوه‌های متکی به سازوکارهای بازار بوده است. بررسی دستاوردهای آن نشان‌دهنده تحقق نیافتن اهداف یاد شده به‌طور کامل و شکست طرح در راستای برنامه‌های افزایش مشارکت بخشهای غیردولتی در فعالیتهای مربوط به چای است. مهم‌ترین دلایل این امر را می‌توان در فقدان واقع‌نگری در هنگام تدوین اهداف و ابزارهای اجرایی و بی‌توجهی به مسائل بازدارنده ساختار کشت وتولید چای درکشور جستجو کرد.

در راستای اجرای طرح، دخالت مستقیم دولت در حوزه‌های بازرگانی و تولید این محصول محدود شد، اما نتایج آن لزوماً همان دستاوردهای مورد انتظار نبوده است. در بررسی دلایل ناکامی طرح باید به مواردی نظیر نادیده گرفتن اقدامات لازم در زمینه بهسازی فرایندهای کشاورزی تولید چای (برگ سبز)، بی‌توجهی به زمان‌بندی و اجرای شتاب‌زده، نبودِ اطلاع‌رسانی در مورد اهداف، نتایج مورد انتظار و چگونگی اجرا، نبودِ نظارت وکنترل لازم بر فرایندهای اجرا، اتخاذ نکردن تمهیدات لازم برای حمایت درآمدی از کشاورزان در جریان انتقال از شیوه‌های انحصاری به شرایط بازار، تداوم قاچاق ونظایر آن اشاره کرد.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

به‌رغم اقداماتی نظیر عضویت سازمان چای در ستاد مبارزه با قاچاق کالا برای جلوگیری از ورود غیررسمی چای، روند فزاینده آن نشان‌دهنده ناموفق بودن قانون‌گذار در چارچوب طرح اصلاح ساختار در جلوگیری از گسترش ورود غیررسمی چای بوده است. به گونه‌ای که در سال پایانی اجرای طرح، تأمین بیش از ۶۴ هزار تن از مصرف کل از محل قاچاق قابل برآورد است. به این ترتیب اجرای طرح نتوانسته مانعی در ورود غیررسمی این کالا به وجود آورد و بازار کشور همچنان از انواع چای قاچاق به اشباع رسیده است. به‌طور کلی در ارزیابی طرح، مهم‌ترین نقاط قوت و ضعف آن به شرح زیر قابل دسته‌بندی است

الف - نقاط قوت

- فراهم شدن زمینه‌های مشارکت و تقویت تشکلهای صنفی،
- فراهم شدن زمینه های کاهش دخالت و تصدی مستقیم دولت در امور مربوط به تولید و بازرگانی،
- ایجاد فرصت برای افزایش حضور صادرکنندگان در بازارهای جهانی از طریق سازوکار انگیزشی در یارانه صادراتی،
- ایجاد نسبی فضای رقابتی بین کارخانه‌ها،
- بهبودکیفی برگ سبز و چای خشک.

ب- نقاط ضعف

- حذف نظارت و حاکمیت مؤثر دولت در فرایند اجرای طرح،
- نبودِ برنامه زمان‌بندی مناسب برای اصلاح ساختار هر یک از زیربخشهای فعالیت چای‌کاری و پایبند نبودن به زسمان تعیین شده در طرح و اجرای شتاب‌زده آن،
- پیش‌بینی نکردن ابزارهای مؤثر بهبود کیفی چای در بلندمدت،
- پیش‌بینی نکردن تمهیدات عملی برای کاهش محدودیتهای ساختار کشاورزی به‌منظور افزایش مقیاس بهره برداری‌ها و یکپارچه سازی، اصلاح و نوسازی باغها،
- اجرا نکردن برنامه‌های اطلاع رسانی و بسترسازی در راستای اجرای طرح و در نتیجه سردرگمی چای‌کار و کارخانه‌دار،
- نبودِ ارزیابی مقطعی (سالیانه) از روند اجرا و اصلاح روشها در طول مدت اجرا.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

آنچه در مورد نتایج حاصل از اجرای طرح اصلاح ساختار صنعت چای در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت، برهم خوردن نظم ناکارآمد چهل ساله و جایگزین نشدن روشهای مؤثر و تنظیم مجدد مناسبات حاکم بر مسائل اقتصادی در چارچوب طرح بوده است. این طرح به‌رغم عنوان آن، در حقیقت به مثابه اقدامی برای تغییر روش عملی با جلب مشارکت بخشهای غیردولتی در امور بازرگانی و تولید چای بوده، نه یک برنامه بلندمدت اصلاح ساختار به معنای واقعی آن. آنچه در عمل به‌وقوع پیوست، انتقال شتاب‌زده و معیوب تصدی امور بازرگانی و تولید چای از حیطه وظایف سازمان چای به بخشهای غیردولتی است. بهبود کیفیت چای به‌عنوان یکی از اهداف اصلی محقق شد ولی نمی‌توان به این دستاورد درقالب اجرای یک طرح بسنده کرد. به‌ویژه آنکه در سایه اختلالات حاصل از اجرای آن و سردرگمی کارخانه‌داران به‌ویژه چای‌کاران، تداوم این نتیجه در بلندمدت قابل اعتماد نیست. طرح اصلاح ساختار صنعت چای را می‌توان یک برنامه به بن‌بست رسیده برای تحقق اهداف مورد نظر نامید. به‌عبارت دیگر این طرح به‌عنوان تجربه آزادسازی تولید و بازرگانی چای کشور ناموفق و در تنظیم مناسبات قابل اطمینان در بازار این کالا ناکام بوده است.

۹. راهکارها و توصیه‌های پیشنهادی

برای اصلاح ساختارچای به‌معنای واقعی آن و بهبود مناسبات حاکم بر بازار این کالا بعضی از مهم‌ترین راهکارهای کاربردی عبارتند از:

- به دلیل اینکه فعالیت کاری در ایران با چالش های اساسی به‌عنوان محدودیتهای ساختاری نظیر نظام غیریکپارچه و سنتی کشت، کهولت بوته‌ها و بازدهی غیراقتصادی آنها، فرسودگی و قدیمی بودن تجهیزات فرآوری و نظایرآن روبه‌رو است، بنابراین پیش از هرگونه اقدام در اصلاح ساختار لازم است برنامه‌های اصلاحی در موارد یاد شده با هدف رفع یا کاهش محدودیتهای موجود و ایجاد فضای لازم برای دستیابی به چای با کیفیت بهتر اجرا شود. به همین منظور با اجرای برنامه‌های یکپارچه‌سازی بهره‌برداریها، بهسازی و نوسازی باغها، برقراری سیستم‌های آبیاری از یک‌سو و فراهم‌کردن زمینه‌های بهبود فن‌آوری برای فرآیندهای فرآوری چای به وسیله تجهیز، نوسازی و بازسازی کارخانه‌ها از سوی دیگر می‌تواند در تحقق این مهم مؤثر باشد.
- یکی از دلایل ناکامی این طرح تأمین نشدن به موقع منابع مالی مورد نیاز است، در نتیجه تدوین و پیش‌بینی سازوکارهای تحقق این امر (تأمین به‌موقع و به‌مقدار لازم منابع) از الزامات اجرای طرحهای اصلاح ساختار است.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

- با توجه به جدید بودن تجربه‌های آزادسازی و اصلاح ساختار و ناموفق بودن بعضی از این تجربه‌ها در ایران، پیش‌بینی سازوکارهای مؤثر نظارت و حاکمیت دولت در مراحل مختلف برنامه‌های اصلاح ساختار ضروری و اجتناب ناپذیر است. به‌رغم پیش‌بینی جریان نظارتی بر حسن اجرای مصوبات قانونی طرح از طریق کمیته تعیین شده و همچنین پیش‌بینی تقویت نقش نظارتی و کنترلی دولت در پایان دوره انتقالی، این طرح در فضای بدون نظارت و کنترل، اجرا شدکه نتیجه آن خروج مراحل اجرایی از مسیر مورد نظر بوده است. بنابراین پیشنهاد می‌شود نظارت و کنترل دولت بر حسن اجرای برنامه‌های ساختار چای در چارچوب آیین نامه جاری ماده ۲۹ و همچنین در چارچوب برنامه‌های آتی مورد نظر قرار گیرد.
- به منظور شناسایی نقاط قوت و ضعف فرایندهای اجرایی برنامه‌های اصلاح ساختار چای در مراحل مختلف و تقویت نقاط قوت و کاهش و حذف ضعفهای احتمالی، پیشنهاد می‌شود نتایج حاصل از اجرای این برنامه ها به‌صورت مقطعی (سالیانه) مورد بررسی و ارزیابی کارشناسانه قرار گرفته و در صورت لزوم ابزارها و روشهای مورد استفاده در راستای تحقق اهداف مورد نظراصلاح شود.
- به نظر می‌رسد پیش از هر گونه اقدام برای برهم زدن شیوه‌های جاری، اطلاع‌رسانی و آگاه کردن جامعه و دست اندرکاران، لازم و ضروری است. انجام اقدامات اصلاحی نیازمند فراهم کردن زمینه‌ها و بسترهای مناسب است زیرا با اطلاع‌رسانی در مورد اهداف، فرایندهای اجرا و نتایج آن قابل دستیابی است.
- به‌منظور انتقال مجدد ذائقه مصرف‌کننده ایرانی به مصرف چای با کیفیت داخلی و کاهش تقاضای انواع چای خارجی (قاچاق)، علاوه بر اقدامات بلندمدت برای بهبود کیفیت چای، لازم است درکوتاه‌مدت نیز اقداماتی نظیر افزودن اسانسهای مجاز و بهداشتی، اختلاط با چای خارجی که از مجاری رسمی وارد می‌شود، تبلیغ و اطلاع‌رسانی در رسانه‌های عمومی به مضرات و مخاطرات بهداشتی مصرف چای قاچاق و نظایر آن به‌طور جدی در دستور کار مسئولان قرار گیرد.
- به‌منظور جلوگیری و محدودکردن واردات غیررسمی چای، مبارزه جدی با هرگونه قاچاق و اتخاذ تمهیدات کارآمد و عملی به‌منظور رویارویی با این پدیده، نظیر دایرکردن ایستگاه‌های امنیتی در نقاط مختلف مرزی و در نهایت عزم جدی دولت و مسئولان ضرورت تام دارد.
- اتخاذ تمهیدات لازم برای ایجاد اهرمهای نظارتی مؤثر بر هزینه‌کرد تسهیلات واعتبارات تخصیصی، به‌منظور هدایت این تسهیلات به فرایندهای مورد نظر اصلاحات.
- حمایت از صادرکنندگان چای به‌منظور ایجاد بستر لازم برای به فروش رساندن چای داخل و افزایش انگیزه برای تولید چای مرغوب‌تر.
- حمایت از ایجاد و گسترش زمینه‌های فعالیت تشکلها و اتحادیه‌های صنفی در بخش چای به‌منظور کمک به آنها و ایجاد فضای رقابتی و احقاق حقوق صنفی آنان.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

- تقویت ابزارهای قانونی هدایت و انتقال درآمدهای حاصل از واردات به‌منظور تجهیز مالی برنامه‌های بهبود مدیریت و بهسازی فرآیندهای تولید.
- کمک به برقراری تناسب بین توزیع کارخانه‌ها و سطوح زیرکشت در مناطق چای‌کاری.
- پرداخت تسهیلات واعتبارات ارزان به واحدهای صنعتی برای بهسازی، نوسازی و تجهیز این واحدها.
- ایجاد حلقه‌های ارتباطی مؤثر بین هر یک از مراحل و برنامه‌های اصلاحی، به این معنا که برنامه‌های اصلاحی به‌طور همزمان به‌عنوان یک سبد سیاستی در راستای اصلاح ساختار صنعت چای اجرا شود.

منابع

ارض پیما، فیض الله،(۱۳۷۸)، *تاریخ صنایع چای‌کاری و چای‌سازی در ایران*، سازمان چای کشور.

باگاریا، ریشی (۱۳۷۸)، *تهیه و تولید چای به روش سی. تی. سی (C.T.C)*، مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی چای، انتشارات خجسته.

سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۶)، *گزارش و پیشنهادات اصلاح کشاورزی، فرآوری و توزیع چای کشور*، معاونت امور تولیدی.

سایت اینترنتی، سازمان خواروبار جهانی (F.A.O) آمار سالهای مختلف.

شکرگزار، سیداحمد تقی (۱۳۷۸)، *بررسی اثر زمان، تعداد دفعات مالش و زمان برگ چینی بر روی مرحله اکسیداسیون (تخمیر) و مطالعه این اثر بر روی خواص کیفی چای استحصالی*، مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی چای، انتشارات خجسته.

صادقی، محمدرضا (۱۳۷۰)، *بازار جهانی چای*، مؤسسه مطالعات وزارت بازرگانی.

کمیته موضوع بند ۸ مصوبه شورای اقتصاد مورخ ۱۳۷۸/۳/۲۹، *طرح اصلاح ساختار تشکیلات چای کشور*،سازمان برنامه و بودجه.

گمرک جمهوری اسلامی ایران، *آمارنامه بازرگانی خارجی*، سالهای مختلف.

مرکز آمار ایران، *سالنامه آماری*، سالهای مختلف.

مرکزآمار ایران (۱۳۶۵)، "تحقیق در زمینه کشت و صنعت چای ایران"، *مدیریت صنعتی و بازرگانی*.

یاسوری، مجید (۱۳۷۵)، "کشت چای و علل کاهش کمیت و کیفیت آن"، *سنبله*، شماره ۸۳.

مولا، غازی(۱۳۸۲)، *چای، ظرفیتها، تنگناها و راه حل*، وزارت جهاد کشاورزی، معاونت برنامه‌ریزی و اقتصادی، دفتر امور بازرگانی.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-16]